

KARAKALPAK DESTANLARI: GELENEK, DESTANCILAR VE DESTAN ANLATIMI¹

Karl J. REICHL*

Özet: Bu makalenin konusu Orta Asya'daki Karakalpakların epik geleniğidir. Destancı tipleri, onların repertuarı ve destan anlatımı tarif ediliyor. Bahşı dutar ile Aşık Garip gibi muhabbet destanları (hikâyeleri) anlatıyor. Karakalpak jıravı qobız (kopuz) çalıp genel olarak Kırk Kız ve Edigü gibi kahramanlık destanları anlatıyor.

Anahtar kelimeler: Orta Asya, Karakalpak, destan, hikâye, destancı, ozan, bahşı, jırav, halk edebiyatı, destan anlatımı, Aşık Garip, Kırk Kız, Edigü.

Karakalpak Oral Epics: Traditions, Singers, and Performance

Abstract: This paper is devoted to the oral epic tradition of the Karakalpaks, a Turkic people from Central Asia. The types of singers, their repertoire and their manner of performance are described. The Karakalpak bakhshi accompanies himself on the dutar and performs predominantly lyrical epics such as Ashyk Garip. The Karakalpak jirau plays the kobuz (qobuz) and performs mainly heroic epics such as Kyrk Kyz (The Forty Maidens) and Edige.

Keywords: Central Asia, Karakalpak, oral epic, singer, ozan, bakhshi, jirau, oral poetry, epic performance, Ashyk Garip, Kyrk Kyz, Edige.

---

¹ Bu tebliğ, Hacettepe Üniversitesi'nde 23 Kasım 2006 tarihinde sunulan bir tebliğe dayanmaktadır. Konuşmama, basılı versiyon için bazılarını değiştirdiğim görsel ve işitsel malzemeler de dahildi. Bu tebliğin Türkçe versiyonu için Sn. Kaspar Hillebrand ve Sn. Ali Suat Ürgüplü'ye teşekkür ederim. Ayrıca Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ve beni Ankara'da konuşmaya davet eden Doç. Dr. Gülay Mirzaoğlu ile bu tebliği basmaya gösterdiği ilgi için Prof. Dr. Dursun Yıldırım'a teşekkür ederim.

* Prof. Dr., Universität Bonn.

Giriş

XIX. asrın Karakalpak şairi Berdaq bir şiirinde (“İzler edim”) aşağıdaki mısraları yazmış:

«Şər kitaptan» tura qaşım,
Navayıdan savat aştım,
Fızıvlıdan dürler şaştım,
Dilvarlardı izler edim.

Maqtumqulını oqığanda,
Aytar edim hər zamanda,
«Kemis bar ma, begler, onda?»
Sözin tavap qılar edim.²

Tercüme:

Dört kitaptan (yani *Tevrat, Zebur, Incil, Kuran*) kaçtım,
Nevâî’den okuryazar oldum,
Fuzûlî’den dürler saçtım,
Dil ustalarını izler idim.
Mahtumkuli’yi okuduğumda
Söyler idim her zamanda:
“Kusur var mı, beyler, onda?”
Sözüne hürmet eder idim.

Berdag, bu kıtalarda Orta Asya’nın klasik şairlerinin etkisini ifade ediyor. Bu şairlerin hepsi eski Türk yazı dili olan Çağatay dilinde yazdıkları halde, her biri başka bir edebî geleneğe bağlıdır. Ali Şir Nevâî (1441-1501) Özbeklerde Özbek klasik edebiyatının en büyük temsilcisi sayılır. Fuzûlî’nin (1495-1556) yazdığı lisan Azerî diline yakın olduğundan, edebiyatçılar bu şairi genellikle Azerî edebiyatına

---

² Şiirin tamamı Berdaq, *Tañlamalı şiğarmaları* [Seçme eserler] (Nukus, 1987), s. 11-118’de bulunabilir. Karakalpakça kelimeler için üç istisna dışında Türk imlâsını kullandım: Azerice’deki gibi, art ve ön damak ünsüzü /k/ ‘q’ ve ‘k’; kapalı ve açık /e/ ‘e’ ve ‘ə’, ve ‘kuvvetli’ ve ‘zayıf’ art damak sızıcı ünsüzleri ‘x’ ve ‘h’ şeklinde birbirinden ayrılır.

ait sayarlar. Mahtumkuli'ye (?1733-?1781) gelince, o Türkmenlerin en meşhur ve muhterem şairidir. Berdaq bu üç edebî gelenekten etkilenecek Karakalpak dilinde şiirler, beş destan ("Aydos Baba", "Ernazar biy" gibi destanlar) ve "Şejire" adıyla da Karakalpakların manzum şeceresini yazmış.

Karakalpaklar Orta Asya'da yaşayan Türk halkları arasında küçük bir halktır. Özbekistan'daki nüfusları takriben 400.000 olup; çoğunluğu Karakalpakstan'da, yani Aral Gölü'nün güneyi ve batısında sakindir. Karakalpak dili Kazak ve Noğay dillerine çok yakın olup bu diller gibi Türk dillerinin Kıpçak grubuna girer. Karakalpakstan'da XX. asrın sonuna kadar güçlü bir sözlü edebiyat, özellikle epik destan geleneği, vardı. Karakalpak halk şairlerine "baqsı" (bahşı) ve "jırav" denilir. Berdaq gibi, baqsı ve jıravlar da komşu Türk halklarının edebî etkisindedirler. Karakalpak destancılarının repertuarı Özbek, Türkmen ve Kazak halk şairlerinin repertuarıyla ilişkilidir. Özbek ve Türkmen bahşıları gibi Karakalpak destancıları da Göroğlu (Köroğlu) ve onun arkadaşları hakkında destanlar anlatırlar. "Övezxan", "Övez üylengen" (Ayvaz'ın evlenmesi), "Arap Rayxan", "Qırmandəli" ve "Bəzergen" adlı Karakalpak destanları Göroğlu/Köroğlu grubuna ait olan Türkmen ve Özbek destanlarına çok benzer.³ 1977 ve 1990 yılları arasında yayınlanan "Qaraqalpaq folklorı" adlı 20 ciltlik dizinin 13 cildi destanlara ayrılmıştır.⁴ Bu 13 kitapta 35 destan mevcuttur.⁵ Ancak, bu 30 destan haricinde Özbekistan İlimler Akademisi'nin Karakalpak Dil ve Edebiyatı Bölümü'nün arşivinde daha birçok destan bulunmaktadır. Bu destanlar arasında hem yayınlanmış olan destanların başka versiyonları hem de henüz yayınlanmamış yeni destanlar vardır. Örneğin "Şaryar" destanının yayınlanmış olan iki versiyonu dışında arşivde dört ayrı versiyonu daha mevcuttur. 1990'dan sonra başka destanlar yayınlanmıştır. Bunlar arasında "Er Şora", "Amanbay Batır", "Davletyarbek", "Muñlıq – Zarlıq" ve "Gül – Sənavber" gibi destanlar vardır.

³ "Qırmandəli"nin Karakalpakça iki versiyonu ile bir Türkmençe versiyonunun karşılaştırması için bkz. K. Reichl, *Türk Boylarının Destanları (Gelenekler, Şekiller, Şiir Yapısı)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 805 (Ankara, 2002), s. 270-276.

⁴ Cilt I ve II'de Karakalpak halk masalları (Qaraqalpaq xalq ertekleri), cilt III'de bulmacalar (Qaraqalpaq xalq jumbaqları), cilt XI ve X'de yarışma şiirleri (Aytıslar) bulunmaktadır.

⁵ Bu ciltlerin içerikleri şunlardır: VI "Qırq Qız", VII "Alpamis", VIII "Qoblan", IX "Er Ziyvar", "Qanşayım", "Qurbanbek", X "Məspatşa", XIII "Şaryar", XIV "Ğərip – Aşiq", "Sayatxan – Xəmrə", XV "Görügli" (5 destan), XVI "Hurlixa – Xəmrə", "Aşiq Nəjəp", "Yusup – Zilyxa", "Yusup – Axmet", XVII "Şyirin – Şeker", "Jaskelen", "Er Qosay", "Hacı – Girey", XVIII "Məfilial", "Səlimjan", "Xatam-tay", "Gülnəhar", XIX "Bozuğlan", "Gülstan", "Qız Palvan", "Qaraman", XX "Jahanşa", "Ersayım", "Bozjigit", "Ziynep – Altıngül".

Karakalpak destanlarının en ünlüsü şüphesiz “Qırq Qız” destanıdır. Bu destanın iki versiyonu yazılmış ve yayınlanmıştır; birinci versiyon Kurbanbay-jirav tarafından 1938 ile 1944 arasında yazılmış, Öteniyaz-jirav’ın destanı olan ikinci versiyon 1961 yılında Kabul Maksetov tarafından kaydedilmiştir. Destanın konusu şudur: Türkistanda, Nogay halkında, Allayar adlı bir beyin altı oğlu ve bir kızı vardır. Kızının adı Gülayım’dır. Bu kız, yanına 40 kız alıp Miyveli adlı bir yere şehir kurup, savaş sanatını öğrenip kendi yurdunun dışında yaşar. Gülayım böyle bir hayat sürerken, Kalmuk hanı Surtayşa Nogaylara hücum edip, yurtlarını harap eder ve halkı köleleştirir. Gülayım bu hadiseden haberdar olunca Kalmukları takip eder. Ona uzaktan aşık olan Harezmi kahramanı Arıslan yardıma gelir. Gülayım ve onun kırk savaşçı kızı ile birlikte Kalmukları yener ve Surtayşa’yı öldürür. Bundan sonra Nadişah Harezmi’yi fethetti, ama Arıslan Gülayım ile birlikte Harezmi’yi bu zalim şahdan kurtarır. Arıslan Gülayım ile evlenir – iki kahraman muradına erer. Bu destanın bazı motifleri çok yaygınken, destanın esas konusu eşsizdir. Destanın en ilginç özelliği eski Yunan mitolojisine benzemesidir. Gülayım ve onun 40 savaşçı kızı Amazonlar gibi savaş sanatını öğreniyor ve muharebe ediyor. Karakalpak âlimlerine göre bu destanda Massaget adlı bir halkın efsaneleri görülebilir. Massagetler Eskiçağda Aral Denizi’nin güney tarafında yaşarken Perslere karşı savaşmışlardır. Milâttan önce 529’da melikeleri (kraliçeleri) Tomris askerlerini Büyük Kiros’a (İkinci Kurus’a) karşı sevk edip Pers şahını öldürür. Ancak, bu gibi tahminler için deliller bulmak güçtür.

Baqsı

“Baqsı” (bahşı) kelimesi Türk dünyasında eski bir sözdür. Bir kaç Türk dilinde, meselâ Kazak dilinde, şamana “bahşı” denilir; başka Türk dillerinde, meselâ Eski Uygur dilinde, “bahşı” sözünün anlamı “bilge, ruhani adam” dır ve başka dillerde, meselâ Türkmen ve Karakalpak dillerinde, “bahşı” kelimesi halk şairi manasına gelir.⁶ Karakalpaklar arasında baqsı dutar ile şarkı söyler ve destanlar anlatır. Genel olarak baqsı başka bir müzisyen ile çalar; bu müzisyen “ğircek” denilen bir yaylı çalgı ile eşlik eder.

Son büyük Karakalpak baqsısı 1929-1997 yılları arasında yaşayan Genjebay Tilevmuratov (Tilevmurat-ulu) idi. Genjebay destan anlatmayı ilkönce (1950’de vefat eden) babası Tilevmurat-baqsı’dan öğrenmiştir. 7-8 yaşındayken dutar çalmayı öğrenip daha 12 yaşındayken *Yusup ve Axmet*, *Sayatxan ve Həmra* ve *Qırmandəli* destanlarını öğrenmişti. 1944’te ilkokulun 8. sınıfını bitirip 1950-54 yılları arasında (bugün üniversite olan) Nukus Pedagoji Enstitüsü’nde okuduktan sonra 1956-60 bir ortaokulda öğretmenlik ve ondan sonra gazetecilik yaptı, tiyatrodaki ve Nukus’taki

⁶ Destancılar için çeşitli Türk dillerinde mevcut olan değişik terimlere dair bkz. Reichl, *Türk Boylarının Destanları*, s. 56-95.

Özbekistan İlimler Akademisi'nin Karakalpak Dil ve Edebiyatı Bölümü'nde çalıştı ve 1977'den itibaren emekliliğine kadar Nukus Radyo ve Televizyonu'nda çalıştı.

Örnek olarak *Aşık Garip (Ğərip-aşıq)* destanının bir pasajını sunmak istiyorum.

Metin:

Eşit.ərip, axu menen zarımdı,
Yarım kelgeniñdi bila bilmedim.
Tərk əleyin namıs bilen arımdı,
Yarım kelgeniñdi bila bilmedim.

5 Sen həm kelerme dep külmedim oynap,
Həsiret qazanında pişpedim qaynap,
Qanjar urma tənde janımdı qıynap,
Yarım kelgeniñdi bila bilmedim.

Döhmet əylep nahaq töxpə qanımdı,
10 Sen men dep tərk ettim dünya malımdı.
Sen yandırma burun janğan janımdı,
Yarım kelgeniñdi bila bilmedim.

Toy ötken soñ keldim köşkim astına,
Giyne əylep jan almaqtıñ qastına,
15 Sənem özin taslar Ğərip üstine,
Köşki üstinde taqat eta bilmedim.⁷

Tercüme:

İşit, Garip, benim ah ü zârımı
Yârim, geldiğini bilemedim
Terkeyleyeyim namus ile ârımı;
Yârim, geldiğini bilemedim.

---

⁷ Bu parça internette dinlenebilir: <http://www.memor.uni-bonn.de/perf.htm>.

5 Sen gelir misin deyip gülmedim oynarken;

Hasret kazanında pişmeden kaynayıp.

Hançer vurma tenime canıma kıyma!

Yârim, geldiğini bilemedim.

Töhmet eyleyip nahak dökme kanımı!

10 Sen ben deyip terkettim dünya malımı.

Sen yandırma (yakma) öteden beri yanan canımı!

Yârim, geldiğini bilemedim.

Toy bittikten sonra, köşkümün üstüne çıktım.

Ümitsizlikten, canını almak kasdıyla

15 Sanem kendini Garip'in üstüne atacak.

Köşkü üstünde artık sabredemem.

Bu Karakalpak destanı içerik ve üslup bakımından Türkçe'deki *Aşık Garip ile Şah Senem* hikâyesine çok benziyor. Örnek olarak verdiğim mısralar bu destanın son kısmında Garip'in Senem'in zorlanmış düğününde baqsı olarak şarkı söylediği pasajdan sonradır. Buna benzer bir pasaj destanın Türkmençe ve Özbekçe biçimlerinde de bulunabilir. Türk *hikâyesi* ile Azeri *dastanı* farklı şekillenmiştir. Bunların son bölümünde Senem'in okuduğu üç kıtanın birincisi şöyledir:⁸

Türkçe:

Dinle gel sözümü, aman ey Garip,

Hiç rahat etmedim, yâr, sen gideli.

Dikmedim libaslar, giydim karalar

⁸ Alıntı şu kaynaktan yapılmıştır: *Âşık Garip ile Şah Senem*, Halk Şairleri Hikâyeleri 2 (İstanbul, 1975), s. 105. Pasaj üç kıtadan ibarettir. Radloff'un Türk sözlü şiirler derlemesinin VIII. cildinde bu kıta, üçüncü mısrai hariç aynıdır: "Diktim ruba amma geydim karalar"; bkz. *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme* [Türk Boylarının Halk Edebiyatından Örnekler], yay. W. Radloff, VIII. *Mundarten der Osmanen* [Osmanlı Türkçesi], derleyen ve çeviren I. Kúnos (St. Petersburg, 1899), s. 87. Ayrıca krş.: Eflâton Cem Güney, *Aşık Garip* (İstanbul, 1958), s.148, ve Fikret Türkmen, *Âşık Garip Hikâyesi Üzerinde Mukâyeseli Bir Araştırma* (Ankara, 1974; 2. baskı 1995), s. 94-95. –Azerice metin şu kaynaktan alınmıştır: *Azərbaycan mahabbat dastanları*, yay. M. Təhmasib v. d. (Baku, 1979), s. 201.

Gezip salınmadım, yâr, sen gideli.

Azerice:

Canım sənə qurban, qaragöz Qərib,

Rahat olmamışam, yar, sən gedəli,

Əynimə geymişəm qəm libasını,

Geyib sallanmadım, yar, sən gedəli.

Karakalpaklar arasında ebadı 50 ile 650 sayfa arasında değişen dokuz versiyon bilinir.⁹ Gösterilen metin kıta şeklinde (*murabba'* X denilen şeklindeki tek nakaratlı mısralara) bölünmüş ve Arıvıxan nağmesinde söylenir.¹⁰ Genjebay-baqısı kendi ifadesine göre yaklaşık 80 *nama'*ya sahipti. Demek ki bu geleneğe müziksel düzenleme önemli bir rol hatta başrolü oynamaktadır. Aşk destanlarındaki mısralar çoğu zaman ayrı bir şekilde nakledilir ve böylece destan anlatımından ayrılır.

Müzik unsurlarının vurgulanması yanı sıra ikinci bir nokta Karakalpak baqsılarının bir özelliğidir. Kaydedilmiş (ve yayınlanmış) çeşitli biçimlerin metinlerini karşılaştırınca metinsel değişimin örneğimizde olduğu gibi çok kısıtlı olduğu tespit edilebilir. Bu, sadece bir baqsı mektebi veya bir dil dahilinde değil, farklı Türk geleneklerinin birbirleriyle karşılaştırılmasında da geçerlidir. Bu destanın Karakalpak, Türkmen ve Özbek versiyonları karşılaştırıldığında metinlerin çoğu zaman sadece diller bakımından birbirinden farklı olması ve birinin diğerinin tercümesi gibi görünmesi göze çarpar.¹¹ Bu olgu için birbirini tamamlayan iki açıklama vardır. İlk olarak, bu üç Türk halkının biraraya geldiği yer olan Harezm'in konu ve üslupların yayıldığı merkezi olduğunu göstermek mümkündür. Bunu dillerde de tespit edebiliriz: Genjebay gibi Karakalpak dilinde destan anlatan Karakalpak baqsıları bile metinlerinde

⁹ Bkz. K. M. Maksetov v. d., *Oçerki po istorii karakalpakskogo fol'klora* [Anahatlarıyla Karakalpak folklorunun tarihçesi] (Taşkent, 1977), s. 59-68.

¹⁰ Bu melodinin transkripsiyonu şu kaynakta bulunabilir: V. Şafrannikov, B. Belyaev, *Karakalpakskie narodnie pesni* [Karakalpak halk şarkıları] (Moskova, 1959), s. 153-154. Ayrıca bkz. D. Allanazarov, *Qaraqalpaq xalıq sazları* (Nukus, 2002), s. 113-115.

¹¹ Şiire tekabül eden ve burada alıntı yapılan Türkmençe metin şu eserde bulunabilir: N. Aşırov, A. Xayıdov, yay., *Türkmen poeziyasınıñ antologiası* (Aşhabad, 1958), p. 142; *Şasenem – Garıp* (Aşhabad, 1979), p. 157. Türkmençe şiirin ilk kıtası ve nakarat Karakalpakça metindeki aynıdır. Diğer kıtalar, yakın metin benzerlikleri arzmemektedirler. Aynı şey destanın Özbekçe versiyonu için de geçerlidir. Görebildiğim kadarı ile, "Aşıq Garıp"ın Uygurca versiyonunda bu sahne bulunmamaktadır, bkz. *Uygur xalq dastanliridin tallağa*, yay. A. Ömer (Ürümçi, 1998), s. 180-260, ve A. İneyet, yay. ve çev., *Uygur Halk Destanları. I*, Türk Dil Kurumu Yayınları 843 (Ankara, 2004), s. 167-233.

pek çok ‘Özbekizm’ ve ‘Türkmenizm’ kullanmaktadırlar. Diğer taraftan Harezm’de uzun zamandır destanların yazılı olarak neşredilmesi de yaygındır. Burada, sözlü geleneğin yanısıra bir el yazması geleneği söz konusudur. Bu durum Ortaçağ Avrupası’ndakine çok benzer. El yazmalarını okuyanlar özellikle *qıssa-xan* denilenlerdir. Bu anlatımlar, okuma yazma bilmeyen destancılarda da metin istikrarı, yani ‘doğru’ bir metin için bir bilinç yarattı. Fakat baqsıların da bazı destanların tamamının el yazılı notları veya kayıtları vardır. Nitekim Genjebay-baqsı babasından kalan el yazmalarına sahiptir. Gerçi anlatımında bu el yazmalarını kullanmamaktadır ama bunlardan metinleri tekrar tekrar değişmez bir şekilde aklına getirmekte yararlanmaktadır. Bu vak’ada baqsı destanları babasından, yani sözlü aktarımın geleneksel üslubuna göre öğrenmiştir. Diğer taraftan yazılı aktarımın da önemli bir rol oynadığı görülmektedir.

Jırav

Karakalpak destancılarının ikinci tipinin ismi *jırav*’dır. Bu kelime, ‘şarkı’ anlamındaki *jır*, *yır*, *ır* kökünden bir türevidir. *Jırav*, qobız adlı arkayık bir enstrüman çalar. *Qobız* kelimesi, Türkçe yazılmış olan *Kitab-ı Dede Korkut*’taki *qopuz* kelimesiyle akrabadır. Orta Asya (Türkmen, Kazak) efsanelerinde ilk ozanın Dede Korkut (Qorqut Ata) olduğunun ve *qobızı* icad ettiğinin anlatılması ilginçtir. Karakalpak jıravları esasen Dede Korkut’tan ziyade Soppaslı Sıpira *Jırav*’ı ataları olarak kabul ederler. Efsaneye göre bu şarkıcı, 1377-1395 tarihleri arasında Altınordu Devleti’nin hanı olan Tohtamış’ın sarayında yaşamıştır. Bu hanın Timur ve 1395’ten ölüm tarihi olan 1419’a kadar Altınordu’nun emiri olan Edige ile olan mücadelesi geniş bir alana yayılmış sözlü bir destanın konusudur. Edige (Edigü, İdigey) adı altında bu destanın Tatarca, Başkurtca, Kazakça, Kırım Tatarcası, Özbekçe Nogayca ve Karakalpakça versiyonları bulunmaktadır.¹² Bu destanın en eski Karakalpakça versiyonu, 1903 yılında Şımbay’da (Nukus’un yaklaşık 60 km. kuzeyinde) Bek-Muhammad adlı kırkbeş yaşındaki bir Karakalpak’tan yazılmıştır. Bu destancının okuma yazması ve İslami öğretiler hakkında en ufak bir bilgisi yoktu. Onun metni, el yazmasını Aral Gölü bölgesinden getiren N. A. Belyaev tarafından 1917 yılında yayınlanmıştır. Belyaev yayınına bir de tercüme eklemiştir.¹³ Bu metin dışında bir düzine kadar Karakalpakça versiyon bilinmekte olup

¹² Bkz S. Çagatay, “Die Ädigä-Sage” [Edige efsanesi], *Ural-altaische Jahrbücher* 25 (1953): 243-82. Türkçe tercümesi ile birlikte Tatarca bir versiyonu için bkz. Rüstem Sulti, yay. ve çev., *Edigey Destanı*, Türksoy Yayınları: 10 (Ankara, 1998).

¹³ I. A. Belyaev, yay. ve çev., *Skazanie ob Edigee i Tohtamışe. Kara-Kalpakskaya narodnaya poema* [Edige ve Tohtamış’ın Hikayesi. Bir Karakalpak Halk Şiiri]. *Protokoli zasedaniy i soobşçeniya çlenov Zakaspiyskago Krujka lyubiteley Arheologii i Istorii Vostoka* [Hazarötesi Şark Tarih ve Arkeolojisi Amatörleri Mahfili azalarının celse ve tebliğlerinin zabıtları] (Aşkabad, 1917) içinde.

bunlardan biri 1993 yılında tarafımdan Karakalpak jıravı Jumabay Bazarov'dan (Bazar-ulı) kaydedilmiştir.¹⁴

Jumabay-jırav 1927'de Şomanay reyonunda doğmuştur. Yedi yıl boyunca okula devam etmiştir. Daha çocukken destancı olmak istemiş ve ünlü bir Karakalpak jıravı olan Esemurat-jırav Nurabullaev (Nurabulla-ulı)'in talebesi olma şansına sahip olmuştur. Jumabay-jırav kırklı yıllarda üç yıl boyunca Esemurat-jırav'dan ders almıştır. Esemurat-jırav'ın yanında kalıyor, ev işlerinde yardımcı oluyor ve jırava sahneye çıktığı bütün şenliklere eşlik ediyordu. Esemurat-jırav'dan öğrendiği *Edigü*, *Şaryar* ve *Qoblan* destanlarının yanı sıra *Şora*'nın bir kaç pasajını da biliyordu. Jumabay-jırav 2006 yılında vefat etti.

Diğer pek çok Türk halkının destanları gibi Karakalpak destanları da bir nazım ve nesir karışımı şeklinde terkip edilirler. Umumiyetle nesir hikaye (tilavet), nazım ise terennüm edilir. Mensur kısımlar bazen seci' şeklinde terkip edilir.¹⁵ Manzum kısımların melodik çizgisi oldukça basit ve mükerrerdir.¹⁶ Jırav, enstrümanı ile hemahenk teganni eder, ayrıca bir mensur pasajın başında ve terennüm edilen bir pasaj esnasında ara faslı olarak *qobız*la solo parçalar da çalar. Jumabay-jırav, teganni edilen 37 pasaj ihtiva eden kendi Edige versiyonunun icrası için yalnızca dört melodi veya melodik kalıp kullanır. Eski Karakalpak destancılarının melodi repertuarı daha genişti. Öteniyaz-jırav İyimbetov'dan (1883-1970) kaydedilen Edige versiyonunda yirmi kadar melodi kullanılmıştı. Maalesef, elimizde melodilerin kendilerinden ziyade yalnızca adları vardır. 1958 yılında başka bir Karakalpak destanı olan Alpamıs'ın (Alpamış) bir bölümü Qıyas-jırav Qayratdinov'dan (1903-1983) teybe kaydedilmiştir. Teypler, 30'un üzerinde melodi ihtiva eden müzikleri ile birlikte 1999 yılında yayınlanmışlardır.¹⁷

İlk olarak destanın Karakalpak versiyonunun içeriğini kısaca özetlemek istiyorum:¹⁸

---

¹⁴ Yayın, çeviri ve incelemesi için bkz. K. Reichl (yay. ve çev.), *Edige: A Karakalpak Heroic Epic as Performed by Jumabay Bazarov* [Edige. Jumabay Bazarov Tarafından Anlatılan Karakalpak Kahramanlık Destanı] (Helsinki, 2007). Bu performansın bir video klibi için bkz. <http://www.memor.uni-bonn.de/perf.htm>.

¹⁵ Bkz: *Prosimetrum: Crosscultural Perspectives on Narrative in Prose and Verse*, yay. J. Harris & K. Reichl (Cambridge, 1997), s. 321-348 içinde K. Reichl, "The Mixture of Verse and Prose in Turkic Oral Epic Poetry (Türk Sözlü Destan Şiirinde Nazım ve Nesrin Karışımı)".

¹⁶ Bu melodilerin bazıları şu kaynakta bulunabilir: T. Adambaeva, yay. *Jırav namaları* [Jırav nağmeleri](Nukus, 1991).

¹⁷ F. Karâmatlı ve T. Mirza (yy.), *Alpamıs. Dâstândan parçalar* (Taşkent, 1999).

¹⁸ Aşağıdaki özet şu eserden alınmıştır: K. Reichl, "Edigü: Tarihi Kişilik, Destanların Kahramanı ve Ulusal Özleşmenin Karakteri", Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı (İzmir, 2005), 601-608.

Nogaylar üzerinde hüküm süren Han Toktamış'ın zamanında bir mezarlıkta Baba Tükli Şaşlı Aziz adında bir adam yaşarmış. Günün birinde üç tane perinin güvercin kılığında bir göle uçtuklarını ve orada yıkandıklarını görmüş. Baba Tükli Şaşlı Aziz, perilerin kıyafetlerini saklamış ve perilerin en genci eşi olmayı kabul edene kadar onları geri vermemiş. Ancak, perinin de şartları varmış. Baba Tükli Şaşlı Aziz'in, perinin koltuk altlarını ellemesi, bileklerini görmesi, peri yıkanırken ona yaklaşması ve de her cuma saçını yıkarken onu seyretmesi yasakmış. Ama Baba Tükli Şaşlı Aziz bu yasağı çiğnemiş ve perinin koltuk altında güvercin kostümünün gizli olduğunu, bileklerinin insan bileklerine benzemediğini, yıkanmadan önce iç organlarını çıkartıp bir tabağa koyduğunu ve saçını yıkamadan önce de kafasını gövdesinden ayırdığını görmüş. Bunun üzerine peri, Baba Tükli'yi terketmiş ama daha önce altı aylık hamile olduğunu ve çocuğu, belirli bir yerde, belirli bir ağacın altında dünyaya getireceğini söylemiş. Ancak bu çocuğu Baba Tükli değil de, Tuman Hoca isiminde bir adam bulmuş. Tuman Hoca çocuk sahibi olmadığundan Han Toktamış tarafından ülkeden sürülmüş ama başka ülkeye giderken verdiği bir molada hizmetkârı bu çocuğu bulunca Tuman Hoca da Nogayların yanına geri dönmüş. Ama burada da Toktamış çocuğu kendi yanına almış ve Edigü adı verilen bu çocuk güçlü ve zeki bir delikanlı olmuş. Hanın eşi Karakaş-ayım, hanın Edigü'yü hep koruduğunu fark edince Edigü'yü kıskanmaya başlamış. Daha sonra Edigü'ye atların sorumluluğu verilerek saraydan uzaklaşması sağlanmış. Ama Edigü zekası sayesinde gittiği yerde de namını duyurmuş. Bir çocuğun annesinin kim olduğu sorunu yüzünden çıkan iki ayrı kavgayı sonlandırmış.

Hanın eşi, Edigü'nün ölümünü istemiş. Bunun üzerine zehirli katık ikram edilen Edigü bunun farkına varıp, hanın sarayını ve Nogay topraklarını terk etmiş. Gitmeden önce altı aylık hamile olan eşi Karasaş ile vedalaşmış ve 14 yıl sonra geri döneceğine dair bir söz vermiş. Toktamış, Edigü'nün ardından vesiri Kenjembay'ı göndermiş. Ama Edigü, hanın geri dön emrini kabul etmeyerek vezire hakaret etmiş.

Edigü daha sonra, Satemir'in (Timur'un) sarayına varmış ve burada **çok** iyi karşılanmış.

Ancak burada Edigü'nün, hanın kızını, Dev Alip Baba Kara Tiyin'in elinden kurtarmasını beklerlermiş. Bunun üzerine Edigü, devin yanına at tımarcısı olarak sokulmuş. Edigü bir atış müsabakası esnasında hemen hemen kendisi kadar uzağa nişan alınca dev, korkarak Edigü'den kaçmış. Ama Edigü hemen devin peşine düşerek, onu bulmuş ve elinde tutsak olarak tuttuğu hanın kızı Akbilek'in yardımı ile öldürmüştü. Timur, Edigü'ye müfakat olarak hükümdarlığının yarısını ve Akbilek'i eş olarak vermiş.

Edigü'nün Timur'un sarayına sığınışından üç ay on gün sonra Karasaş, Nuraddin adında bir erkek çocuk dünyaya getirmiş. Nuraddin büyüyünce Toktamış'ın kötü veziri ona iftira atarak ondan kurtulmak için Nuraddin'e tehlikeli

bir görev vermiş. Buna göre Nuraddin Barsa-Kelmes (Gidip de-Dönülemeyen) topraklarına gidip, oradan 360 yaşındaki Soppaslı Sıpira-jırav'ı hanın sarayına getirmeliymiş. Bu uzun ve zorlu yolculukta genç Nuraddin'nin dedesi Baba Tükli de koruyucu olarak torununun yanında gitmiş. Nuraddin, jırav'ı bulmuş ve hanın sarayına gelmeye ikna etmiş. Sıpira-jırav, Han Timur'un sarayında daha önceleri hem Cengiz Han için de destan ve türküler söylediğini anlatmış hem de huzuruna çıktığı Altın Orda Devleti'nin hükümdarlarını saymış. Daha sonra Toktamış'ı, Nuraddin hakkında uyarmış ve onu öldürtmezse Nuraddin'in kendisini öldüreceğini söylemiş. Nuraddin'i sarhoş edip bıçaklama teşebbüsü hem Nuraddin'in babasının iki arkadaşı, hem de Baba Tükli'nin yardımları sayesinde başarısızlıkla sonuçlanmış. Bunun üzerine Nuraddin, Timur'un sarayına kaçarak orada babasını bulmuş ve böylece baba ve oğul duygulu bir şekilde kavuşmuşlar.

Nuraddin'in Nogay bölgesinin durumu hakkında anlattıkları Edigü'de, Toktamış'tan intikam alma arzusunu uyandırmış. Timur ve askerlerinin yardımı ile Edigü ve Nuraddin Nogay'a doğru yola koyulmuşlar. Kısa süren birkaç çarpışmadan sonra barış ilân edilmiş ve İdil'in (Volga nehrinin) güneyindeki bölge Edigü'ye, kuzeyindeki bölgede de Toktamış'a verilmiş. Ancak sadece üç ay sonra tekrar savaşlar başlamış ve bu esnada Toktamış kaçarken Nuraddin tarafından öldürülmüş. Ancak Vezir Kenjembay'ın Nuraddin'i babasına karşı kışkırtmaları sonuç vermiş ve Nuraddin o öfkeyle Nogay topraklarını terk etmek için atına kırbaç vurunca, kırbaç çözümlenerek Edigü'nün gözüne saplanmış ve gözünü çıkarmış.

Nuraddin, Pəreñ-Padişah ülkesinde bir ejderha öldürmüştü. Günün birinde eşi ve oğlu ile Nogay topraklarının sınırları civarında karargâhını kurduğunda bir kadını boğulmaktan kurtarmış. Bu yaşlı kadın çok yüksek bir para cezasına çarptırıldığı için canına kıymak istemiş. Bu kadının üç oğlu ile paylaştığı her bacağı birine ait olan bir keçisi varmış. Yaşlı kadının payına düşen bacak yaralı ve bu yüzden sargılıymış. Keçi sargısı ateş alınca bunu söndürebilmek için tarlalarda sağa sola koşmuş ve tüm mahsulü yok eden bir yangına sebep olmuş. Ancak Nuraddin sorumluluğun bu yaşlı kadında olmadığını ve suçun oğullarında aranması gerektiğini söylemiş: Çünkü eğer bu keçi yürüyemez olsaydı tarlalar da yanamazmış. Edigü bunu duyunca Nuraddin'in yakınlarında olduğunu anlamış. Böylece Edigü, oğlu Nuraddin'i yanına getirtmiş ve kavuşmaları şerefine tahtını Nuraddin'e devretmiş.

Destanın başlıca şahısları olan Edige, Toktamış ve Timur'un tarihî şahsiyetler olması bakımından Edige tarihî bir destandır. Hikâyenin ana planının vakayiname ve diğer kaynaklardan bildiğimiz şekliyle tarihî hadiseleri aksettirdiği gösterilebilir. Tabii ki kahramanlık destanlarında da fantastik ve efsanevî unsurlar vardır. Edigü doğüstü olan soyuna rağmen Nogaylar'ın kahramanı olarak gösteriliyor. Altın Orda Devleti'nin yerine gelen Nogay Ordası, sadece Nogay geleneğinde kendi ırklarının başlangıç noktası olarak görülüyor. Bu görüş Karakalpaklar için de geçerlidir. Tarihi gerçeğe baktığımızda hiç bir zaman hakan olmayan Edigü

destanda, Nogaylar'ın hanı (ayrıca Timur İmparatorluğu'nun da yarı hanı) konumuna getiriliyor ve aynı zamanda Karakalpakların oluşumunun ilgi odağı oluyor. *Edige* bir kahramanlık eseri olarak etnik türeyiş eserlerini temsil ediyor: Kendi ırkının soyu gösteriliyor. Burada en çok, aşiret ve kabile yapısına sahip ve bireylerin etnisitelerine göre belirlenip bir sıraya dizildiği o asıl göçebe topluluklarında bir bireyin, herkesin ortak olduğu bir köke bağlı oluşu önemlidir.

Yukarıda da işaret ettiğim gibi, Karakalpak jıravlarının birçoğu, sanatlarını, *Edige* destanındaki kahramanlardan biri olan efsanevî şarkıcı Sııra Jırav'a kadar götürmektedir. Karakalpak sözlü destan geleneğinin bu kabataslak tarifini, *Edige*'nin Qıyas-jırav Qayratdinov'un ağzından derlenen versiyonunun kapanış pasajının dizelerinden yaptığım bir alıntıyla bitiriyorum:

- 25 Sözlərimde joqdur yağan,
Qalayıqtan orıñ alğan,
Edigeniñ dəstanı
Soppaslı jıravdan qalğan.
- Talqan etip salğan sorav,
30 Xannan altın alğan sıylav,
Şəkirt bolıp alğan eken
Qaraqalpaq Düysenbay jırav.
- Şəkirt bolıp alğan qolğa,
Jüde şeber göne jolğa.
El gezip etken bərqulla,
Düysenbaydın şəkirti
- 45 Aytqış jırav Seydulla.
- 50 Şəkirt düzip öz aldına,
Belgili məkan jaylavğa,
Yad etip sözdı yadına
Seydulla jırav taratqan,
Edigeniñ dəstanın
- 55 Pütkil qaraqalpaq xalqına.

Karl J. REICHL

Qaraqalpaqtı aylanıp,
65 Qırq jıl xalıqqa jırlağan,
Edigeniñ dəstanın
Qıyas jırav torlağan,
Şıqqan jerin sorasañ
Qıyastan qalğan bul dəstan.

Tercüme:

25 Sözlərimde yoktur yalan,
Halk tarafından bana makam (şeref makamı) verilmiştir,
Edige'nin dastanı
Soppaslı-jırav'dan kalmadır.

Hikayeyi şeikle şemale sokup sorular sordu,
30 Handan para ve şeref aldı,
Şâkird olarak aldı
Karakalpak Düysenbay-jırav.

Şâkird olarak aldı ele,
Eski yoldan giden büyük bir usta,
Halk arasında gezedurdu,
Düysenbay'ın şâkirdi

45 Hatip *jırav* Seydulla.

50 Etrafına şâkirdler toplayıp,
Bilinen yaylaklara gidip,
Sözleri hafızasına alıp,
Seydulla-jırav yaydı,
Edige'nin dastanını

55 Bütün Karakalpak halkına.

Karakalpaklar arasında dolaşıp,

65 Kırk yıl halka yırladım (şarkı söyledim),

Edige'nin dastanını

Qıyas-jırav yaymıştır,

Çıktığı yeri sorarsan,

Qıyas'tan kaldı bu dastan.

Destancılara, hikayeleri üzerinde otorite sağlayan ve onları hakikati söylediklerine kani kılan, uzun bir gelenek aktarıcılar silsilesine dahil oldukları bilincidir. Burada 'hakikat', objektif yollardan doğruluğu tespit edilebilen veriler veya tarihî belgelere ya da arkeolojik bulgulara dayanan bir hakikat olmayıp, otoriteye dayanan hakikattir. Destancı, hocalarının meşru varisi olmak sıfatıyla uzun zaman önce Toktamış ve Timur devrinde neler olduğunu anlatmaya mezundur. Bu, yüzlerce yıl geriye giden ve günümüzde yani 21. yüzyılın başında son tamamen geleneksel Karakalpak jıravı Jumabay-jırav'ın vefatıyla maalesef son bulan bir gelenektir. "Söz gider, hatıra kalır."